

Hus och gator från 1600- och 1700-talet i

kvarteret Phaeton, Norrtälje

Arkeologisk förundersökning, RAÄ 42, Norrtälje stad, kv. Phaeton 7 och 9,
Norrtälje socken och kommun, Uppland.

Kjell Andersson
Rapport 2007:8

Hus och gator från 1600- och 1700-talet i
kvarteret Phaeton, Norrtälje

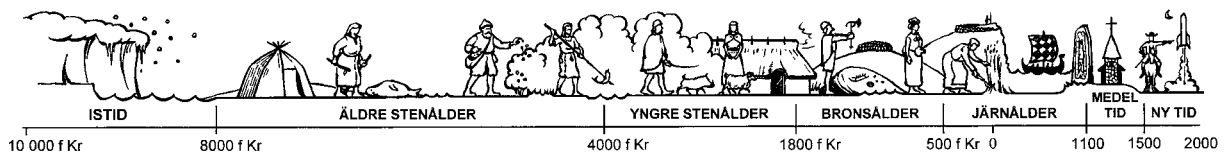
Arkeologisk förundersökning, RAÄ 42, Norrtälje stad, kv. Phaeton 7
och 9, Norrtälje socken och kommun, Uppland.

Kjell Andersson
Rapport 2007:8

Rapporten finns i PDF-format på adressen
<http://stockholms.lans.museum/>

Tel 08-586 194 02 Fax 08-32 32 72
Sickla Industriväg 5B
131 34 Nacka
Hemsida: stockholms.lans.museum/

Tidaxel: Mats Vänehem

© Stockholms läns museum
 Produktion: Stockholms läns museum
 Redaktionell bearbetning: Göran Werthwein

Allmänt kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Nacka 2007

Innehåll

Sammanfattning	6
Bakgrund	7
Kulturmiljö och tidigare undersökningar	7
Norrälje stads historiska bakgrund	7
Arkeologiska undersökningar inom staden.....	8
Förutsättningar, syfte och metod	10
Resultat	11
Förundersökningen.....	11
Hus I.....	11
Hus II	12
Övriga lämningar	12
Den utökade förundersökningen.....	13
Hus III	13
Hus IV	14
Gator	14
Övriga lämningar	15
Diskussion.....	15
Referenser.....	17
Administrativa uppgifter	19

Bilagor

Bil 1. Detaljplan, kv. Phaeton 7 och 9, skala 1:500	20
Bil 2. Schaktplan, förundersökning, skala 1:200	21
Bil 3. Schaktplan, utökad förundersökning, skala 1:200	22
Bil 4. Hustolkning, skala 1:200.....	23
Bil 5. Mynttabell	24

Figurförteckning

Fig 1. Utdrag ur Blå kartan, skala 1:100 000	6
Fig 2. Stadsplan 1722 (LMS A69-1:4)	8
Fig 3. Utdrag ur ekonomiska kartan, skala 1:10 000	9
Fig 4. Schakt S1 inom Phaeton 7. Foto Kjell Andersson	11
Fig 5. Lämningarna efter Hus II. Foto: Magnus Eriksson	12
Fig 6. Lagerbilden i schakt S1. Foto: Kjell Andersson	13
Fig 7. Platsen för Dejvanhuset efter dess rivning. Foto: Kjell Andersson	13
Fig 8. Lämningar efter hus och gator på platsen för Dejvanhuset. Foto: Kersti Lilja	14
Fig 9. Keramik och ett mynt från Hus IV. Foto: Kjell Andersson x	14
Fig 10. Nätnål från Hus IV. Foto: Kjell Andersson	15
Fig 11. Plåtmynt från Hus IV. Foto: Gabriel Hildebrand, KMK	15
Fig 12. Stadsplan 1687 (LMS A69-1:1)	16

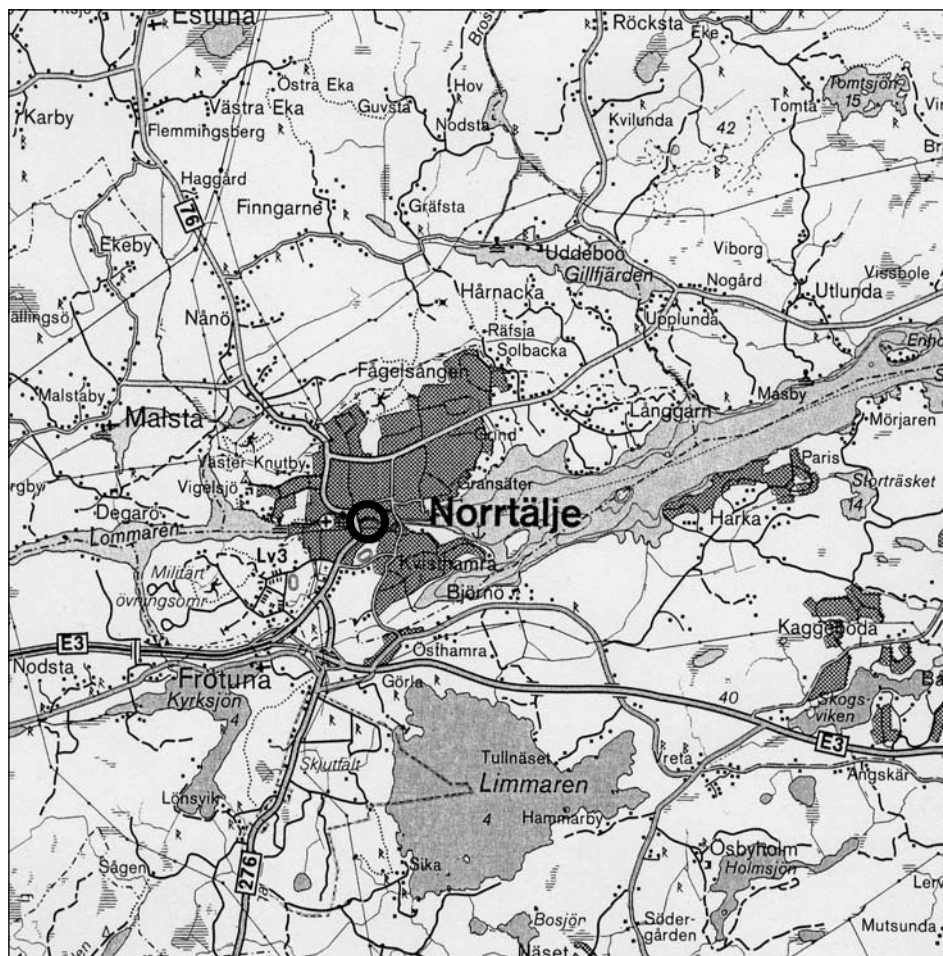

Fig 1. Utdrag ur blå kartan, skala 1:100 000.

Sammanfattning

Inom kvarteret Phaeton i Norrtälje planeras ett nytt varuhus och bostäder att byggas. Kvarteret är beläget inom Norrtäljes stadskärna och inom det område som rymmer kulturlager från stadens äldsta skede (RAÅ 42). Länsstyrelsen i Stockholms län beslutade därför att Stockholms läns museum skulle utföra en förundersökning av de berörda fastigheterna för att klargöra förekomsten och bevarandegraden hos eventuella kulturlager inom ytan. Uppdragsgivare var CF-projekt Norrtäljeån AB.

Vid en inledande förundersökning i juni påträffades bl.a. bebyggelselämningar och fynd från 1600 – 1900-tal. Lämningsarna, som var kraftigt skadade av sentida ingrepp, utgjordes av ett uthus, ett bostadshus samt en betonggrund till en byggnad med oklar funktion från omkring sekelskiftet 1900. Uthuset, som möjligen har varit uppfört i skiftesverksteknik, hade eldhärjats, sannolikt i samband med ödeläggelsen 1719 då en rysk styrka satte eld på staden. Bostadshuset kunde utifrån stratigrafiska förhållanden och fynd dateras till 1700-talet.

I oktober utfördes en utökad förundersökning efter det att den befintliga bebyggelsen inom fastigheten Phaeton 7 hade rivits. Intill Tullportsgatan framkom resterna efter ett större bostadshus från 1700-talet vilket överlagrade en äldre byggnad samt två

stenlagda gator vars sträckningar motsvarade dagens Tullportsgata och Vikens gränd. Den äldre byggnaden, som hade eldhärjats, kunde utifrån myntfynd dateras till ca 1650 – 1660 och har med all sannolikt bränts ned i samband med rysshärjningarna. Även gatornas stenbeläggningar kan sannolikt dateras till samma tid.

Norr om gatorna och bebyggelsen framkom ytterligare bebyggelseämningar i form av ett spisfundament och rester av väggsyllar av sten. Lämningarna, som var ytterst fragmenterade och härstammade från olika byggnader, kunde med viss osäkerhet dateras till 1700- och 1800-tal. I orörd mark under 1600-talets motsvarighet till Tullportsgatan framkom även en härd av förhistorisk karaktär.

Bakgrund

CF-projekt Norrtäljeån AB planerar att uppföra ett nytt varuhus och bostäder inom kvarteret Phaeton i Norrtäljes stadskärna. Kvarteret är beläget inom det område där kulturlager från stadens äldsta skede kan förväntas framkomma (RAÄ 42). Länsstyrelsen i Stockholms län beslutade därför att en arkeologisk förundersökning skulle utföras av Stockholms läns museum för att fastställa om det fanns bevarade kulturlager inom de av byggplanerna berörda fastigheterna Phaeton 7, 9 och 10 (beslut, dnr 431-06-44807).

Länsmuseet utförde förundersökningen i juli 2006, men förundersökningen kom endast att beröra fastigheten Phaeton 7 samt södra delen av fastigheten Phaeton 9, vilka omfattades av byggprojektets första etapp. Den förundersökta ytan begränsades av befintlig bebyggelse och parkeringsplatser. Uppdragsgivare var CF-projekt Norrtäljeån AB.

Vid förundersökningen påträffades bebyggelseämningar och lager som utifrån fyndmaterialet kunde dateras från 1600- t.o.m. 1900-tal. Utifrån de framkomna lämningarnas begränsade bevarandegrad och kunskapspotential ansåg länsstyrelsen att någon slutundersökning inte behövde göras. Efter samråd med länsmuseet beslutades dock att en utökad förundersökning i form av schaktkontroll och kartering skulle utföras i samband med byggstarten (beslut, dnr 431-06-44807). Syftet med den utökade förundersökningen var främst att klargöra hur kvarters- och tomtindelningen sett ut i dess äldsta skede och om detta överensstämde med de äldsta bevarade kartorna över staden.

Den utökade förundersökningen, som huvudsakligen berörde platsen för den då rivna bebyggelsen inom södra delen av Phaeton 7, utfördes i oktober 2006. Uppdragsgivare var CF-projekt Norrtäljeån AB.

Kulturmiljö

Norrtälje stads historiska bakgrund

I skriftliga källor omnämns byn Tälje för första gången 1296 [*Tälghiar*], men namnet Norrtälje har använts sedan åtminstone 1409 [*Norra Tæliæ*] (Kjellberg 1922:2f) och troligen var Norrtälje en handelsplats redan vid denna tid (Gillingstam 1949:68f).

Namnförändringen har sannolikt tillkommit för att särskilja platsen från den under medeltiden mer kända staden (Söder-) Tälje i Södermanland.

Norrtälje utgjorde på 1500-talet en av de hamnar varifrån man seglade över till Finland. Johan III beslutade 1589 att det också skulle vara tillåtet för skärkarlarna att bedriva handel med bönderna vid "de gamble och af ålder altidh vanlige hampner", till vilka bl.a. Norrtälje räknades. En förutsättning för handeln var dock att tull på varorna utgick till kronan liksom vid handeln i Stockholm. Vid riksmötet 1594 erkändes Norrtälje som en gammal frihamn och 1622 fick Norrtälje stadsprivilegier. För stadens anläggande och stadsbefolkningens behov av odlingsmark och bete m.m. inlöste kronan hela eller delar av hemmanen Kvisthammar, Näs, Syltbacken, Tälje, Fredstorp och Backa och strax därefter anlades ett gevärsfaktori i staden på Gustav II Adolfs order (Kjellberg 1922:5ff, 162).

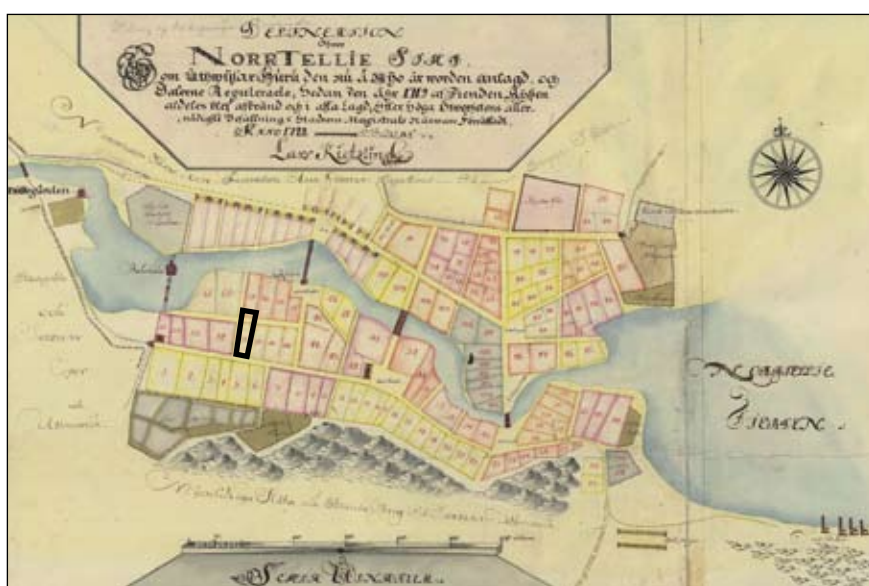

Fig 2. Den nya stadsplanen från 1722 (LMS 69-1:4) med undersökningsområdet markerat.

Den 19 augusti 1719 sattes Norrtälje i brand av ryska trupper varvid i princip hela staden ödelades (Kjellberg 1922:56f). Staden återuppbyggdes igen utifrån en stadsplan upprättad 1722 (figur 2) och som i stort var en kopia av Norrtäljes äldsta kända stadsplan från 1687 (figur 12) (Cederström 1982:20). Notera dock att upphovsmannen till den äldre kartan har ritat in kyrkan på fel tomt (jfr även LMS A69-1:3).

Kvarteret Phaeton är beläget på södra sidan av Norrtäljeån och norr om Tullportsgatan

som tillsammans med Posthusgatan i öster utgör den södra stadsdelens huvudstråk. Tullportsgatan har fått sitt namn efter landstullen som låg vid gatans västra ände.

Arkeologiska undersökningar inom staden

Den medeltida bebyggelsen antas ha legat inom den nuvarande stadskärnan och i anslutning till Norrtäljeån (RAÄ 42, figur 3). De arkeologiska undersökningar som hittills har företagits i staden har dock varit av begränsad omfattning och gränserna för den medeltida bebyggelsen har därför ännu inte kunnat fastställas. Av de totalt arkeologiska undersökningar som har utförts fr.o.m. 1980-talet, har de flesta utgjorts av schaktkontroller i samband med ledningsdragningar (Östmark 1984, Mogren 1986, Beronius 1987, Ljung 1991, 1992, Lindh 1996, Hallesjö 1997 samt Hanson 2007). Utöver schaktkontrollerna har mindre provundersökningar utförts inom kvarteren Pegasus (Sjöswärd 1983) och Norra Berget (Jonsson 2006) och 1992 företogs även en förundersökning på Stora torget (Ljung 1993).

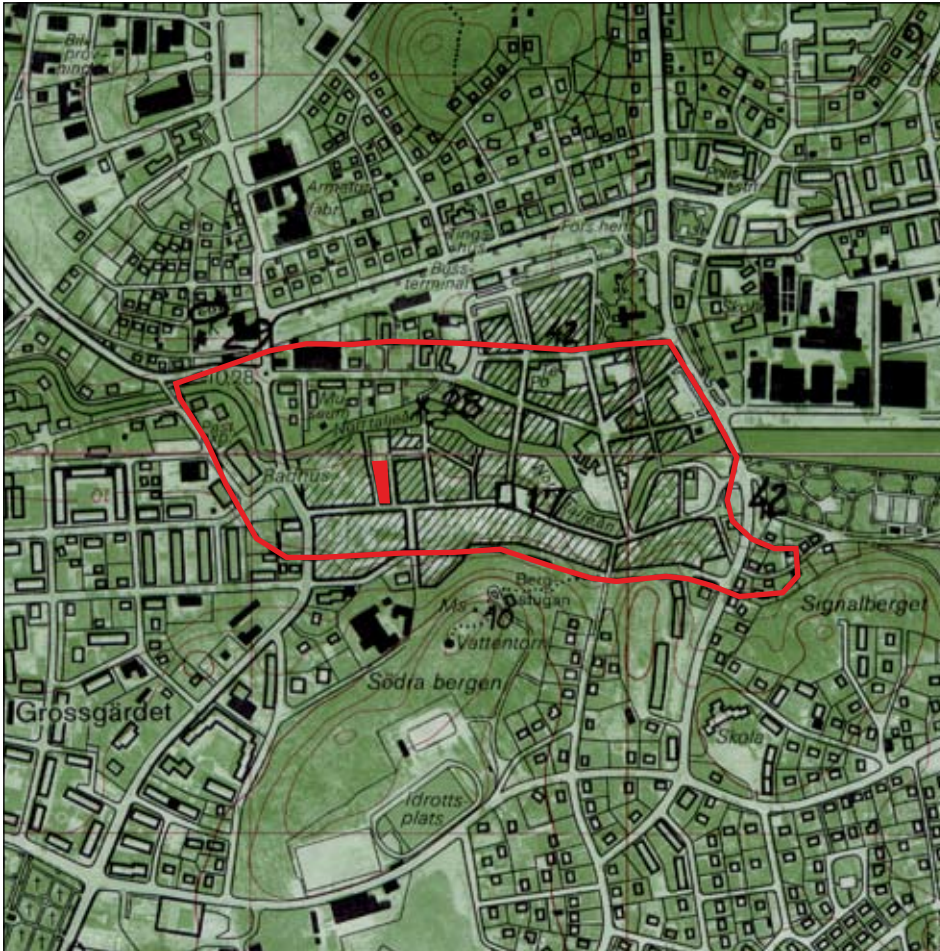

Fig 3. Utdrag ur ekonomiska kartan, skala 1:10 000. Fornlämning 42 och förundersökningsområdet markerat med rött.

Resultatet av de utförda undersökningarna är relativt magert. Inom vissa kvarter har kulturlagrens bevarandegrad varit hög, medan det i andra delar har saknats helt, troligen beroende på att många av arbetena har utförts i tidigare urschaktade områden, som t.ex. i äldre ledningsschakt. Innehållet i schakten har ofta utgjorts av raseringsmassor eller fyllnadsmassor från sen tid. På några platser har kulturlager med antagna eller säkra dateringar till 1600- och 1700-tal framkommit och i ett par fall också med brandlager som har kunnat knytas till stadsbranden 1719. De intressantaste resultaten härrör från Per Håkans gränd, Stora torget, Zettersténska parken och kvarteret Diana.

I samband med en ledningsdragning i Per Håkans gränd påträffades upp till 0,5 meter tjocka kulturlager i två skikt. I det övre skiktet kunde fyra stratigrafiskt sammanhängande konstruktioner konstateras. Mellan lämningarna efter en kavelbro och en gata låg resterna av en träbyggnad intill ett dike. Området mellan gatukonstruktionerna antogs motsvara längden eller bredden på en tomt. Lämningarna uppskattades vara från 1500 - 1600-talen eller yngre (Ljung 1991).

På Stora torget framkom ett kulturlager i vilket ett spisaröse var beläget. I ett lager av flis, huggspån och bark under spisaröset påträffades ett kritpipsfragment vilket kunde dateras till tidigt 1700-tal. I orörd mark under flislagret framkom ett stolphål (Ljung 1993).

Vid grävning för en fjärrvärmeledning genom Zettersténska parken, kvarteret Diana 1 och norra delen av Diana 3 påträffades kulturlager och bebyggelseämningar som kunde knytas till gevärsfaktoriets äldsta verksamhetsperiod. I Diana 3 fanns lämningar efter trähusbebyggelse från 1600-talet och i Zettersténska parken och Diana 1, kulturlager med fynd av slagg och skällor. Lämningarna överlagrades av ett brandlager från stadsbranden 1719. I norra delen av kvarteret Diana påträffades även resterna efter en stenkällare som var nedgrävd genom brandlagret och därmed kunde sättas i samband med återuppbyggnadsfasen efter branden (Hallesjö 1997).

Förutsättningar, syfte och metod

Inom fastigheten Phaeton 7 fanns inför förundersökningen en äldre byggnad, det s.k. Dejvanhuset, längs med Tullportsgatan och ett uthus på gården norr om denna (bilaga 1). Resterande delar av fastigheten bestod av en grusad parkeringsyta. På 1940-talet ska en timrad 1700-talsbyggnad ha flyttats från fastigheten till Roslagsmuseets tomt. Fastigheten Phaeton 9 utgjordes i sin helhet av en grusad parkeringsplats, medan Phaeton 10 är bebyggd. Inom fastigheten finns en f.d. kraftstation från 1901, vilken betraktas som kulturhistorisk värdefull, samt en garagebyggnad från 1951 (Cederström 1982:60).

Nybyggnadsplanerna omfattar två etapper. I ett första steg ska kvarterets södra del (Phaeton 7 och del av Phaeton 9) bebyggas varvid den befintliga bebyggelsen ska rivas. På platsen ska i stället en större trevåningsbyggnad uppföras med affärslokaler i de två nedre planen och bostäder i det övre. I ett senare skede planeras bostäder att uppföras även i anslutning till Norrtäljeån inom norra delen av Phaeton 9 och inom Phaeton 10. Den nu genomförda förundersökningen berörde endast projektets första etapp.

Syftet med förundersökningen var att klargöra om bevarade kulturlager och/eller bebyggelseämningar fanns inom fastigheterna. Om lämningar påträffades skulle de förundersökas inför slutundersökning. Den för undersökning tillgängliga ytan begränsades av den befintliga bebyggelsen, fjärrvärme- och starkströmsledningar samt av att parkeringsplatsen fortfarande nyttjades trots en begäran att få denna avstängd.

Undersökningen inleddes med att ett meterbrett schakt togs upp över den tillgängliga ytan och ned till en nivå som bedömdes vara opåverkad av mänsklig aktivitet. Syftet med djupschaktet var att snabbt klargöra om bevarade kulturlager och/eller bebyggelseämningar förekom inom fastigheterna. Redan innan undersökningen framgick det nämligen tydligt att parkeringsytorna åtminstone dels bestod av påförda massor. Därtill hade inga kulturlager påträffats vid de arkeologiska undersökningar som tidigare hade företagits i den intilliggande Tullportsgatan (Ljung 1991, 1992, Lindh 1996). Om kulturlager och/eller konstruktioner påträffades planerades istället större ytor öppnas i anslutning till dessa för att klargöra bevarandegrad, konstruktion och datering av lämningarna. Då byggstarten var nära förestående var det främst genom föremålsfynd och/eller relativ stratigrafi som eventuella kulturlager och lämningar förväntades kunna dateras inom ramen för undersökningen. Endast ett urval av eventuellt fyndmaterial, och främst sådana föremålskategorier som kunde ge närmare besked om lämningarnas datering, planerades dock att tas om hand för analys.

Den efter hand beslutade utökade förundersökningen i form av schaktkontroll och kartering i samband med byggstarten, syftade främst till att klargöra hur bebyggelsestrukturen och kvarters- och tomtindelningen sett ut i dess äldsta skede. Någon egentlig arkeologisk undersökning av eventuella lämningar skulle därmed inte göras och något fyndmaterial planerades inte heller att tillvaratas. Då det vid schaktningen framkom relativt omfattande lämningar inom fastighetens södra del, på platsen för det då rivna Dejvanhuset, avsöktes dock området med metalldetektor i syfte att närmare kunna datera lämningarna utifrån myntfynd.

Vid undersökningarna tillvaratogs endast mynten för närmare bestämning (bilaga 4). Övriga fynd bedömdes vara av ringa vetenskapligt värde då de var av alltför allmän karaktär och oftast inte kunde knytas till säkra eller närmare daterbara kontexter. Ett antal föremål tillvaratogs dock av personal från Roslagsmuseet som planerade en mindre utställning kring kvarterets historia.

Samtliga grävnheter, konstruktioner och myntfynd mättes in med totalstation. Sektions- och/eller planritningar upprättades över utvalda anläggningar och schakt. Konstruktioner beskrevs och fotograferades.

Resultat

Förundersökningen

Vid den inledande förundersökningen grävdes totalt tre schakt (bilaga 2). Det första schaktet (S1) togs upp strax norr om Dejvanhusets uteplats mot gården och grävdes norrut över parkeringsytan inom fastigheten Phaeton 7 (figur 4). I schaktets södra del fanns bebyggelselämningar samt ett utfyllnads- eller raseringslager. Byggnadslämningarna, som schaktades fram och delvis undersöktes, utgjordes dels av en stensyllsgrund till ett bostadshus (Hus I), dels av stolphål från ett uthus (Hus II) beläget strax norr om det första huset (bilaga 2). Bebyggelselämningarna och lagret vilade på ett upp till 0,3 meter tjockt fyndtomt jordlager, sannolikt den ursprungliga markytan. Botten utgjordes av mo och lerig mo.

Hus I

De framrensade delarna av Hus I bestod av syllstenar, rester av ett trägolv samt ett förmodat spisfundament. Syllstenarna i vägglinjen var huggna

Fig 4. Schakt S1 inom Phaeton 7. Foto K. Andersson. SSLM bildnr lp20070057.

i kvadratiska och rektangulära former. Rester av ett trägolv, i form av ett lager av träfärgad jord och trärester, fanns väster om väggssylen. En sten av samma typ som i vägglinjen, men en dryg meter väster om denna, kan möjligen ha utgjort rester efter en mellanvägg i huset. Av spisfundamentet, som var beläget i vägglinjens förlängning åt norr, återstod endast en stenansamling med bruk, tegel och hårt bränd lera. Norr om fundamentet hade eventuella rester av huset förstörts av sentida markarbeten för kraftledningar och V/A. Under golvlageret, vilket delvis grävdes ut, framkom brandspår i form av spridda kolbitar, aska och rödbrända fläckar. De fynd som kunde knytas till huset utgjordes av spikar och enstaka djurben, kritpipsfragment och keramik (BIIy). Utifrån keramikmaterialet kunde huset grovt dateras till 1700-tal. Några ytterligare lämningar efter huset framkom inte vid den utökade förundersökningen. Husets ursprungliga storlek kunde inte fastställas. De kvarliggande delarna täckte en ca 4 x 4 meter stor yta.

Öster om husets vägglinje fanns ett ca 0,2 meter tjockt utfyllnads- eller raseringslager av jord med trärester, tegel, spikar, järnfragment, keramik (BIIy), glas (dryckeskärl, butelj och planglas), kritpipor och djurben. Keramikmaterialet var övervägande av 1700-talskaraktär.

Fig 5. Lämningar efter Hus II från norr. Stolphålen i uthusets södra vägglinje framträder tydligt. Foto M. Eriksson. SSM bildnr lp20070058.

Hus II

De framrensade delarna av Hus II utgjordes av ett brand- och asklager, tre stolphål samt ett golv-/tramlager. Stolphålen låg i rad (NÖ–SV), med ca en meters mellanrum (figur 5). Vid den utökade förundersökningen framkom ytterligare två stolphål nordväst om och parallellt med de tre tidigare. Huset, som tolkas som ett uthus, har varit minst 3,5 meter långt och ca 2,4 meter brett och har troligen varit byggt i någon typ av fackkonstruktion, t.ex. skiftesverk. Fynden som kunde knytas till byggnaden utgjordes av en liten bronssmälta, förslagat material samt enstaka djurben, keramik (BIIy) och ett kritpipsfragment. Fyndmaterialet var anonymt och kunde endast grovt dateras till 1600 – 1800-tal. Då huset

brunnit och brandspår även fanns under det intilliggande och till 1700-talet daterade Hus I, förefaller det dock troligt att Hus II tillhört ett äldre skede.

Övriga lämningar

De ovan nämnda lämningarna täcktes av ett ca 0,1 meter tjockt sandlager vilket sträckte sig längs hela schaktets längd. Ovan sandlagret, vilket kan tolkas som ett utjämningslager, fanns ett tunt kulturlager med trärester vilket i sin tur täcktes av parkeringsytans fyllnadsmassor av grus och singel (figur 6). Kulturlagret innehöll tegel, djurben, spikar och andra järnföremål liksom rödgods, fajans, buteljglas och en kakelplatta. Fyndmaterialet var huvudsakligen av 1800- och 1900-talskaraktär och kan sannolikt knytas till den uthusbebyggelse som enligt uppgift ska ha funnits på tomten

innan parkeringsplatsen anlades.

Inom den södra delen av fastigheten Phaeton 9 togs två schakt upp, ett i östra delen och ett i väster. I det östra schaktet (S2) utgjordes fyllningen av grus och sten, sprängsten, järnföremål och betong. På ca 1 meters djup påträffades lämningarna efter en byggnad i form av rester av en putsad vägg av betong och sten, och på ca 1,5 meters djup ett gjutet och slipat betonggolv som anslöt till väggen. Byggnaden, som inte undersöktes vidare, har troligen uppförts omkring sekelskiftet 1900.

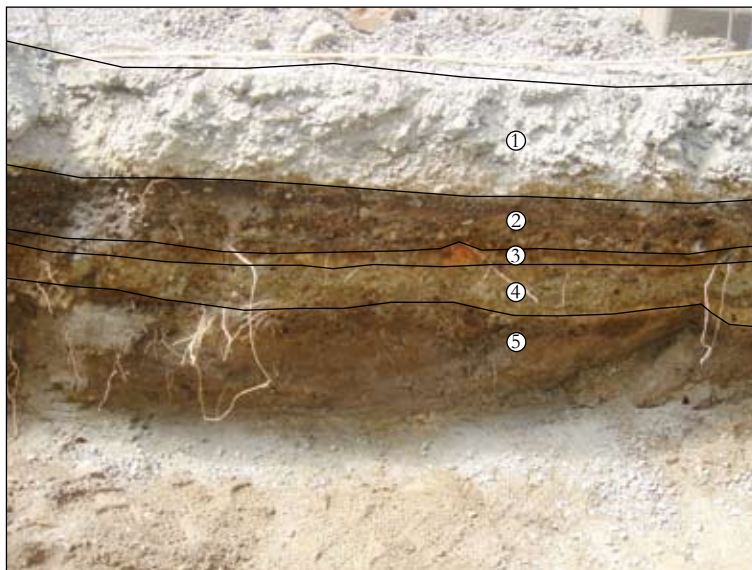

Fig 6. Lagerbilden i schakt S1. Foto K. Andersson. SSLM bildnr lp20070059. 1: makadam (parkeringsyta), 2: grus ngt myllig (äldre parkeringsyta), 3: kulturlager med trärester, tegel, spik, rödgods, fajans, kakel och djurben (gårdplan 1800- 1900-tal, 4: sand (nivelleringslager, nybyggnadsfas, troligen sent 1700- 1800-tal, 5: ursprunglig markyta.

I det västra schaktet (S3) framkom ett upp till 0,3 meter tjockt jordlager direkt under parkeringsytans fyllnadsmassor. I jordlagret, som var relativt kompakt, förekom rikligt med djurben och kolbitar samt enstaka små fragment av tegel, rödgods, kritpipor och glas. Lagret tolkades som en odlingsyta/trädgårdsland. Under jordlagret vidtog lera.

Den utökade förundersökningen

Vid den utökade förundersökningen påbörjades schaktningen på platsen för det då rivna Dejvanhuset (figur 7). Under ett ca 0,2 – 0,3 meter tjockt lager av sand och sandblandad jord med diverse sentida bråte från den rivna byggnaden framkom lämningarna efter två hus som avlöst varandra på platsen samt två stenlagda gator (figur 8).

Hus III

Det yngsta huset (Hus III), av vilket endast rester av väggsyllar av sten och ett spisfundament återstod, har varit minst 13 meter långt (V-Ö). Bredden på huset kunde inte fastställas då den västra gaveln helt saknades och den östra endast var bevarad till en längd av 3,2 meter. Om man förutsätter att byggnaden har sträckt sig fram till dagens fastighetsgräns mot Tullportsgatan, så kan bredden ha uppgått till ca 6 - 6,5 meter, vilket förefaller vara rimligt i förhållande till byggnadens längd. Byggnaden kunde utifrån de sparsamt förekommande fynden av bl.a. keramik (BIIy),

Fig 7. Platsen för Dejvanhuset efter dess rivning. Foto K. Andersson. SSLM bildnr lp20070060.

Fig 8. Bebyggelselämningar och gator intill Tullbrogatan. Foto från väster. I förgrunden syns delar av 1600-talets gatubeläggning till Vikens gränd och till höger motsvarande till Tullbrogatan. Stensyllsraden till vänster hör till ett bostadshus från 1700-talet (Hus III). Mitt i bilden syns ett spisfundament från ett 1600-talshus (Hus IV) och bakom detta spisfundamentet till 1700-talshuset. Foto K. Lilja. SSLM bildnr lp20070061.

Fig 9. Keramik och ett mynt på rester av ett trägolv till Hus IV. Foto K. Andersson. SSLM bildnr lp20070063.

grönglaserat kakel och kritpipor, som med viss osäkerhet kunde knytas till grunden, dateras till 1700-tal.

Hus IV

Grunden till Hus III vilade på ett brandpåverkat lager som härstammade från en äldre byggnad på platsen (Hus IV). Brandlagret täckte delvis också två stenlagda gator vars sträckningar har motsvarigheter i dagens Tullportsgata och Vikens gränd (figur 8). Till Hus IV kunde endast ett spisfundament och ett fåtal syllstenar knytas. Utifrån de bevarade delarna, brandlagrets utbredning och fyndspridningen i kombination med de begränsningar gatorna har utgjort, kan byggnadens storlek uppskattas till att ha varit ca 12 x 4 meter (V-Ö).

Utifrån myntfynd kunde byggnaden dateras till omkring 1650. Vid framprepareringen av mynten, som påträffades med hjälp av metalldetektor, framkom även enstaka fragment av rödgods med dekor av 1600-talstyp, kritpipsfragment, en lödd kulknapp av Cu-legering, en nätnål samt djurben, spikar och tegel (figur 9 och 10). Totalt påträffades nio mynt i byggnaden varav ett silvermynt och åtta kopparmynt, bl.a. ett s.k. plåtmynt med en vikt på närmare 2,7 kilo (figur 11), som alla hade präglats mellan 1660 och 1708 (bilaga 5). På plåtmyntets ovansida, såsom det hittades, satt trärester fast och troligen har myntet legat gömt under byggnadens golv.

Gator

I gatubeläggningarna påträffades djurben och enstaka järnföremål, främst spikar, samt två kopparmynt. I Tullportsgatan återfanns ett mynt präglat 1686 och i Vikens gränd ett mynt från 1633-44 (bilaga 4). Längs Tullportsgatans norra sida, dvs. närmast Hus IV, fanns en V-formad dagvattenränna av stenar av mindre storlek än gatubeläggningen i övrigt. Stenmaterialet i gatorna var satta i ett ca 0,1 – 0,2 meter tjockt sandlager under vilket ett kulturpåverkat jordlager vidtog. I den övre delen av jordlagret, som var ca 0,2 m tjockt och sannolikt utgjorde den ursprungliga markytan, fanns enstaka spikar och keramikfragment (BIIy) samt relativt rikligt med tegelfragment, trärester

(huggspån?) och djurben.

Övriga lämningar

Vid den fortsatta schaktningen påträffades ytterligare fyra byggnadslämningar på tomten utöver de två (Hus I och II) som hade påträffades redan vid den inledande förundersökningen (bilaga 3). De fragmentariska lämningarna utgjordes dels av ett spisfundament, dels av små rester av förmodade väggsyllar av sten, vilka sannolikt härstammade från olika byggnader. Utifrån fyndmaterial i eller i anslutning till lämningarna kunde de med viss osäkerhet dateras till 1700- och 1800-tal. Brandrester och fläckar av bränd jord förekom över hela ytan. I orörd mark under den äldre Tullportsgatans västra del framkom även en härd av förhistorisk karaktär. Härden innehöll skärvsten, sot och kol, men inga fynd. Inga ytterligare anläggningar påträffades.

Fig 10. En nåtål från Hus IV upplagd på brandlager från huset. Foto K. Andersson. SSLM bildnr lp20070064.

Fig 11. Plåtmynt från Hus IV. Myntet, som präglats 1676 och av valören 2 daler silvermynt, är ca 23 x 23 cm stort och väger 2,7 kg. Foto G. Hilderbrand, Kungliga Myntkabinettet (KMK).

Diskussion

De arkeologiska lämningarnas utbredning överensstämmer väl med de äldsta bevarade stadsplanernas gatureglering och tomtindelning även om en mindre förskjutning tycks ha skett vid uppmätningen för den nya stadsplanen i början på 1720-talet. Lämningarna var fragmentariska, delvis beroende på sentida markarbeten för el och V/A, men troligen har även äldre ingrepp bidragit till lämningarnas decimering. Inom tomten kunde bl.a. ett sandlager som täckte 1700-talsbebyggelsen konstateras. Sandlagret indikerar en nybyggnadsfas och troligen har denna föregåtts av ett visst röjnings- och/eller planeringsarbete av tomten. Sådana arbeten företogs sannolikt även efter branden 1719.

Den äldsta bebyggelsen (Hus IV) kan troligen dateras till omkring 1650 vilket antyder att lediga tomter fanns att tillgå inom stadsområdet ännu ett par årtionden efter stadens grundläggning. På den äldsta kartan över Norrtälje från 1687, tycks dock staden vara helt utbyggd med undantag för ett område längs med Norrtäljeåns södra strand i väster (figur 12). Området hörde dock till gevärsfaktoriet och enligt ett värderingsprotokoll från 1626 fanns där ett drygt tjugotal byggnader i form av verkstäder, bostadshus och kokhus tillhörande faktoriet hantverkare (Kjellberg 1922:63f, Lijsing 1950:104ff). Då den nya stadsplanen upprättades efter stadsbranden reglerades området till stadstomter och en ny gata planerades mellan dessa och de tidigare tomterna intill Tullportsgatan

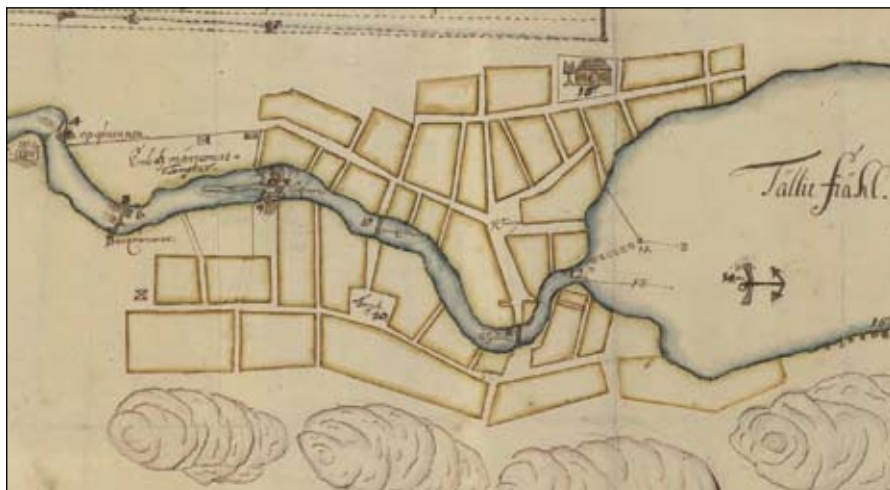

Fig 12. Norrtäljes äldsta stadskarta från 1687 (LMS A69-1:1).

(figur 2). De nya tomterna (nr 56 – 61 på kartan) tycks dock endast undantagsvis ha blivit bebyggda och av Nya Hantverksgatan, eller Återvändsgränden som den också kallades (LMS A69-1:4), blev heller inget av. Det nu undersökta området motsvarar tomten nr 51 som då tillhörde borgaren Erich Ståhlgren och södra delen av nr 59.

År 1813 ägdes de båda tomterna av guld- och silversmeden löjtnant Nils

Hellberg (LMS A69-1:14) efter vilken det finns en bouppteckning från 1821 bevarad i Norrtälje stadsarkiv. Enligt denna bestod fastighetens bebyggelse dels av ett bostadshus intill Tullportsgatan med fem rum på botten och en vindskammare, dels av ett vagnshus, fähus och foderlada, en källare med överbyggnad och ett bryggshus och visthusbod under ett tak. Byggnaderna hade enligt bouppteckningen brandförsäkrats år 1789. Av en senare brandförsäkring från 1853 framgår det också att tomten nr 59 huvudsakligen utgjordes av trädgård, vilket styrker den tolkning som gjordes av det fyndförande jordlagret inom sydvästra delen av Phaeton 9.

Den äldsta bebyggelsen tycks alltså härstamma från omkring 1600-talets mitt. Sannolikt gäller detta även för de påträffade gatornas stenbeläggningar. Stenlagda gator tycks åtminstone inte före 1642 ha varit allmänt förekommande i Norrtälje. I mars detta år hade borgerskapet nämligen "allvarligen" uppmanats att ha sina gator stenlagda inför ett av landshövdingen planerat besök till staden. I hur stor utsträckning detta efterlevdes är dock oklart (Sundelius 1994:46).

Tidigare undersökningar i Norrtälje har, som tidigare nämnts, ofta visat sig beröra utschaktade områden utan, eller med endast marginella rester av, kulturlager och konstruktioner. Detta kan också sägas gälla för delar av Phaeton 7. Undersökningarna visade dock att relativt välbevarade lämningar kvarlåg under den befintliga bebyggelsen. Det sistnämnda förhållandet kan vara giltigt även inom andra delar av staden där bebyggelsen saknar grävda grunder och källarvåningar. Vid eventuella framtida större ombyggnadsprojekt bör därför beredskap finnas för en större arkeologisk insats i samband med att befintlig bebyggelse tas bort, även om en föregående förundersökning inte har kunnat påvisa några betydande lämningar inom fastigheten.

Vid en eventuell förundersökning inför det nu aktuella byggprojektets andra etapp kan framför allt bebyggelselämningar och kulturlager från gevärsfaktoriets äldsta verksamhetsperiod förväntas framkomma inom den norra delen av Phaeton 9 och inom Phaeton 10. Det kan dock inte uteslutas att även medeltida lämningar kan komma att påträffas längs Norrtäljeåns ursprungliga strandlinje.

Referenser

- Beronius, L. 1987 *Rapport: Hantverkareg. – Danskes gränd, Norrtälje, Uppland*. Riksantikvarieämbetet, Undersökningsverksamheten.
- Cederström, B. 1982 *Bevarandeprogram för Norrtäljes stadskärna*. Norrtälje.
- Gillingstam, H. 1949 Hur gammal är Norrtälje som handelsplats? I: *Hundare och skeppslag*. Årsskrift för hembygdsvänner i Roslagen IX 1949 – 1950, sid. 67-69.
- Hallesjö, M. 1997 *Arkeologisk förundersökning: Bebyggelse lämningar från 1600-talet i Zetterstenska parken*. Uppland, Norrtälje, Kv Diana 1, 3, Hantverkargatan, RAÄ 42. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm, Rapport 1997:27.
- Hanson, M. 2007 *Faktoriet*. Arkeologisk förundersökning i form av schaktövervakning inom f.h. Faktoriet 2 och 4, RAÄ 42, Norrtälje socken och kommun. Stockholms läns museum, Rapport 2007:4.
- Jonsson, A. 2006 *Centrala Norrtälje. Spår från vendeltid och historisk tid*. Arkeologisk förundersökning. Fornlämning Norrtälje 42, kv. Norra Berget 13, Norrtälje stad och kommun, Uppland. Stockholms läns museum, Rapport 2006:14.
- Kjellberg, C. M. 1922 *Norrtälje stad 1622 – 1922*. Norrtälje.
- Ljising, P. M. 1950 Norrtälje gevärsfaktori under åren 1622 – 1626. I: *Hundare och skeppslag*. Årsskrift för hembygdsvänner i Roslagen IX 1949 – 1950, sid. 99-109.
- Lindh, M. 1996 *Schaktövervakning: Posthusgatan m.fl.* Uppland, Norrtälje socken, RAÄ 42. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm, Rapport 1996:26.
- Ljung, J.-Å. 1991 *Arkeologisk förundersökning: Uppland, Norrtälje, Per Håkans gränd, Tullportsgatan m.fl. Fornlämning 42*. Riksantikvarieämbetet. Byrån för Arkeologiska Undersökningar 1990.
- Ljung, J.-Å. 1992 *Arkeologisk förundersökning: Tullportsgatan*. Uppland, Norrtälje, RAÄ 42. Riksantikvarieämbetet UV-Stockholm, Rapport 1993:71.
- Ljung, J.-Å. 1993 *Arkeologisk förundersökning: Stora torget*. Uppland, Norrtälje, RAÄ 42. Riksantikvarieämbetet UV-Stockholm, Rapport 1993:82.
- Mogren, M. 1986 *Rapport: Strömngatan, Norrtälje, Uppland*. Riksantikvarieämbetet, Undersökningsverksamheten.
- Sjöswärd, L. 1983 *Rapport: Provundersökning, fornlämning 42, kv Pegasus, Norrtälje stad och kommun, Uppland*.
- Sundelius, N. 1994 *De första inbyggarna i staden Norrtälje*. Hundare och skeppslag

14. Roslagens fornminnes- och hembygdsförening. Norrtälje Kultur- och Fritids skriftserie. Norrtälje.

Östmark, K. 1984 *Rapport över antikvarisk kontroll i kv Faktoret, Norrtälje stad och kommun, Uppland*. Riksantikvarieämbetet, Dokumentationsbyrån, Undersökningsverksamheten.

Kartor

Lantmäteristyrelsens kartarkiv, LMS

A69-1:1 Norrtälje stad, Redovisning 1687

A69-1:3 Norrtälje stad, Ägomätning 1709

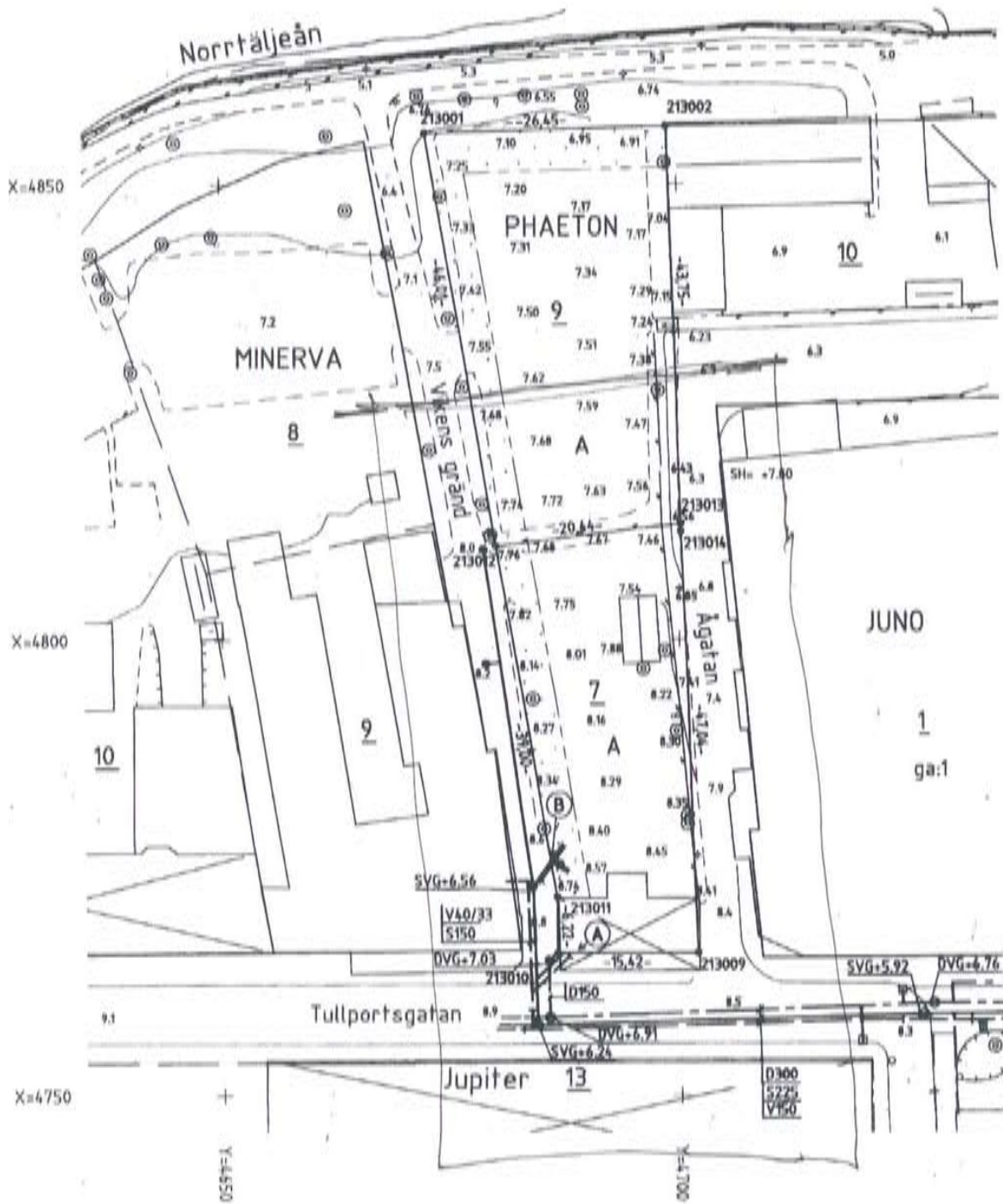
A69-1:4 Norrtälje stad, Delineation 1722

A69-1:14 Norrtälje stad, Mätning 1813

Administrativa uppgifter

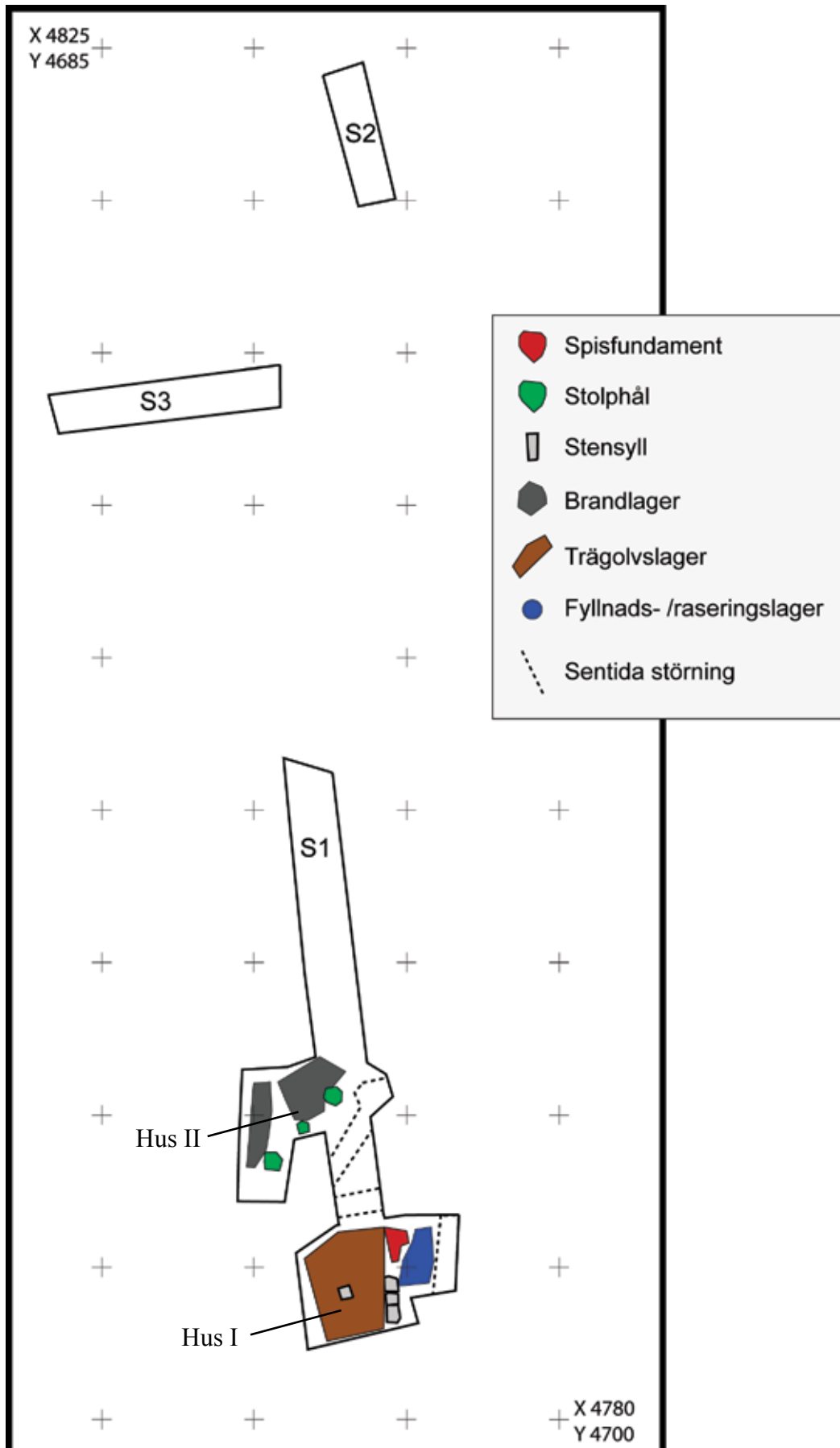
Länsstyrelsens dnr:	<i>431-06-44807</i>
Stockholms läns museums dnr:	<i>2006:093</i>
Landskap:	<i>Uppland</i>
Kommun:	<i>Norrtälje</i>
Socken:	<i>Norrtälje stad</i>
Fastighet:	<i>Phaeton 7 och del av Phaeton 9</i>
Fornlämning:	<i>RAÄ 42, stadslager</i>
Typ av undersökning:	<i>Förundersökning resp. utökad förundersökning</i>
Orsak till undersökningen:	<i>Nybyggnation</i>
Uppdragsgivare:	<i>CF-projekt Norrtäljeån AB</i>
Undersökningsperiod:	<i>19 – 24 juni resp. 5 – 10 oktober 2006</i>
Projektledare:	<i>Kjell Andersson 08-586 194 52, 076-526 94 52 kjell.andersson@lansmuseum.a.se</i>
Arkeologisk personal:	<i>Kjell Andersson och Magnus Eriksson resp. Kjell Andersson och Kersti Lilja</i>
Rapportansvarig:	<i>Kjell Andersson</i>
Arkivmaterial:	<i>Förvaras på Stockholms läns museum</i>
Fynd:	<i>Utöver 12 mynt tillvaratogs inga fynd. Mynten har överlämnats till Kungl. Myntkabinettet (se bilaga 5).</i>

Bilaga 1.
Detaljplan, skala 1:500

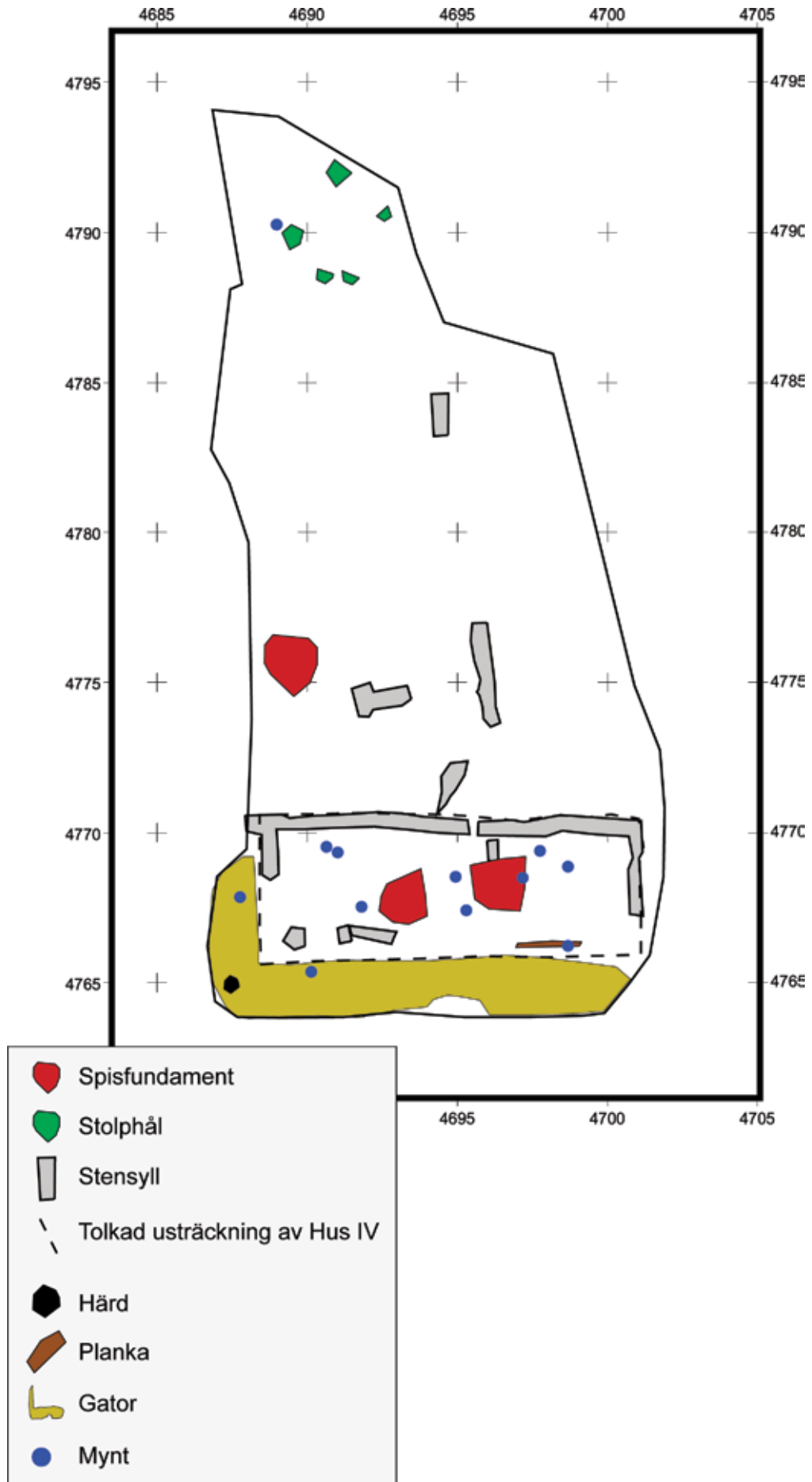
Bilaga 2.

Schaktplan för undersökning, skala 1:200

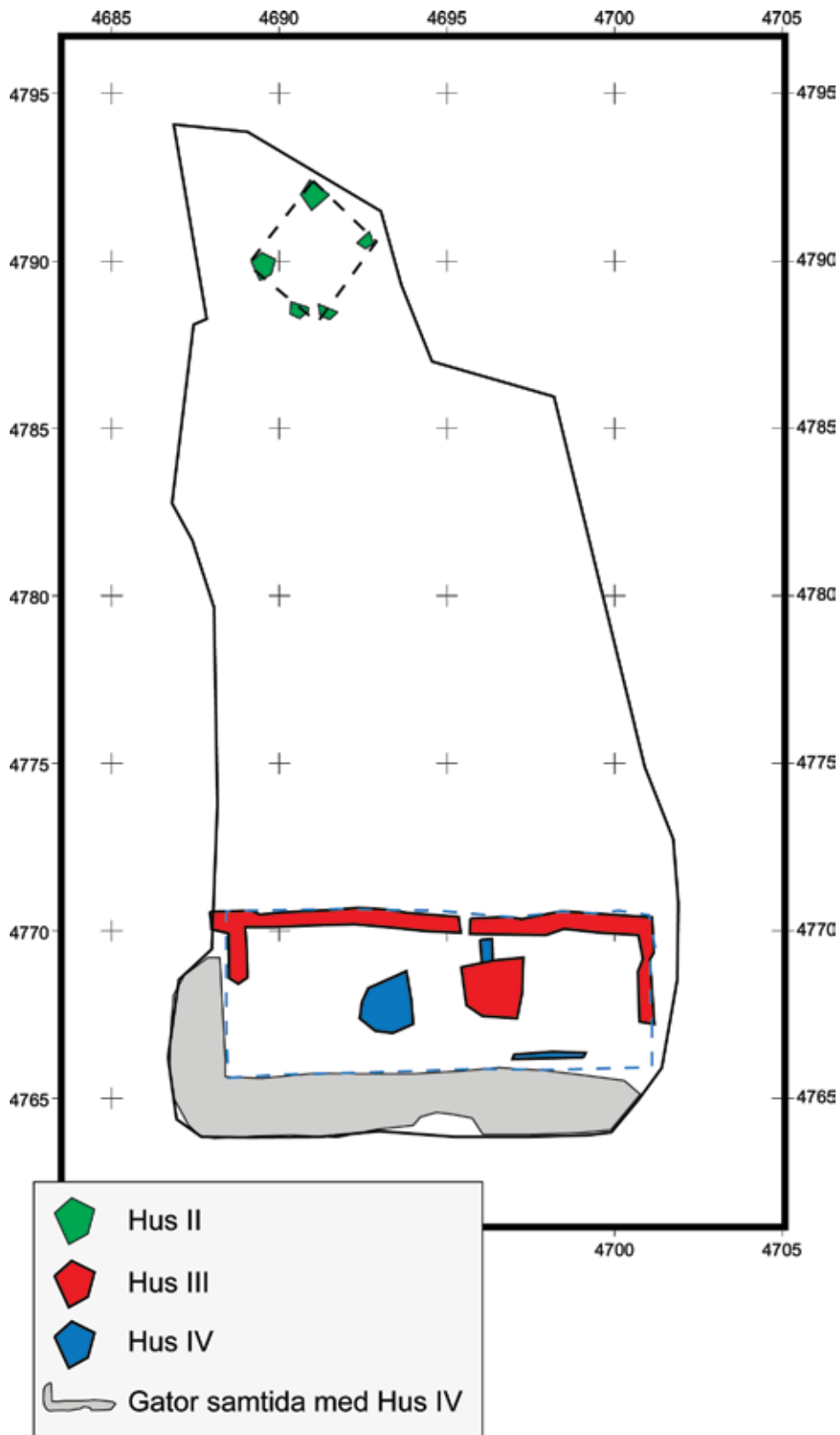
Bilaga 3.

Schaktplan utökad förundersökning, skala 1:200

Bilaga 4.

Hustolkning, skala 1:200

Bilaga 5. Mynttabell

2006. Uppland. Norrtälje, Kv. Phaeton 7. KMK 711-985-2006

Nr	Anläggning	Fnr	Vikt	Diam.	Land	Myntherre	Metall	Myntort	Valör	Präglingår	Kommentar
1	A393	1007	10,11 g	29,5 mm	Sverige	Kristina	Koppar	Nyköping/Säter/Avesta	1/4 öre	16(33-44)	Wikens gränd
2	A346	1012	10,46 g	28,8 mm	Sverige	Karl X Gustav	Koppar	Avesta	1/4 öre	1660	
3	A346	1013	6,23 g	25,7 mm	Sverige	Karl XI	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	1666	
4	A346	1004	6,62 g	26,0 mm	Sverige	Karl XI	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	1666	
5	A346	1010	2688 g	23 cmx23 cm	Sverige	Karl XI	Koppar	Avesta	2 daler sm	1676	Plåtmynt
6	A346	1006	5,79 g	25,3 mm	Sverige	Karl XI	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	1677	
7	A346	1001	1,18 g	17,7 mm	Sverige	Karl XI	Silver	Stockholm	1 öre	1686	
8	A393	1003	7,31 g	25,3 mm	Sverige	Karl XI	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	1686	Tullportsgatan
9	A346	1011	6,63 g	24,2 mm	Sverige	Karl XII	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	1707	
10	A346/A501	1005	4,97 g	23,8 mm	Sverige	Karl XII	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	1707	
11	A346	1002	3,80 g	24,1 mm	Sverige	Karl XII	Koppar	Avesta	1/6 öre sm	(1707-8)	
12		1008	3,43 g	24,8 mm		Obestämt	Koppar				

Stockholm 26 oktober 2006

Inger Hammarberg

1:e antikvarie

Kungl. Myntkabinettet, Box 5428, 114 84 Stockholm